

BÂKÎ'NİN KANUNÎ MERSİYESİ'NİN DİL BAKIMINDAN İZAHİ

FARUK K. TIMURTAŞ

Yazımızın konusunu, XVI. asır şairlerinden Bâkî'nin Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümü dolayısıyla yazdığı mersiye'nin dil bakımından izahı teşkil etmektedir.¹ Mersiye, terkihibend şeklindedir; 7 bendden meydana gelmiştir. Burada ilk iki bendinin fonetik, morfoloji, leksikoji ve sentaks yönlerinden hususiyetleri belirtilmeğe çalışılacaktır.

Gramer izahına girişmeden önce, metnin tesbiti ile ilgili noktaları açıklamak faydalı olacaktır. Bilindiği gibi; Bâkî divanının bugüne kadar 3 baskısı yapılmıştır. İlk defa 1843 te İstanbul'da taş baskısı olarak basılmıştır. İkinci neşir Prag Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Rudolf Dvorak tarafından hazırlanmıştır. Leiden'de basılan bu nüsha 2 cilt hâlinde 1908 ve 1911 yıllarında yayınlanmıştır. Divanın son neşirini ise Sadeddin Nüzhet Ergun 1935'de yapmıştır. Üzerinde inceleme yapacağımız metin, ilk baskıda ve Sadedin Nüzhet neşrinde bulunmakta, Rudolf Dvorak neşrinde ise, kasîde ve terkihibendler alınmadığı için bulunmamaktadır. Metnin en otantik şekilde tesbiti maksadiyle bâzı yazma Bâkî divanlarına da baş vurdum. Devrinde büyük şair olarak tanınan ve «Sultan ü'ş-Şuarâ» lakabını taşıyan şairin, 24 ü İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde olmak üzere sâdece İstanbul kütüphanelerinde 55 divanı mevcuttur. Bunlardan 10 tanesi şairin vefatından önce tanzim ve tertip edilmiştir.

Basma ve yazma nushaları karşılaştırdıktan sonra tesbit ettiğim metin ile Sadettin Nüzhet neşrindeki metin arasında, Türkiye Türkçesinin tarihî inkişafını göz önünde tutmak neticesi ortaya çıkan bâzı ufak tefek okunuş farkları dışında iki noktada ihtilâf vardır. Bunlar-biri bir yer adı olup, yine telâffuzla ilgili bir fark göstermektedir. Bu iki fark şunlardır:

¹ Bu konu 4 Kasım 1958 salı günü, İstanbul Edebiyat Fakültesinde, doçentlik deneme dersi olarak verilmiştir.

Birinci ihtilâf, metnin 5. beytinin 2. mısra'ındaki *şâh-ı şîr-çeng* terkididir. Sadeddin Nüzhet eski harflerle شاه شیر چنگ şeklinde yazılan bu terkidini *şâh-ı şîr-i ceng* şeklinde okumuş, *şâh-ı şîr-ceng* şeklini ise nusha farkı olarak göstermiştir. Terkip, Fuad Köprülü'nün «Eski Şairlerimiz - Divân Edebiyatı Antolojisi»nde ve Necmeddin Halil'in «İzahlı Divân Şiiri Antolojisi»nde *şâh-ı şîr-ceng* olarak tesbit edilmiştir. Bâzı yazmalarda چنگ üç nokta ile yazılmıştır, yâni چنگ şeklinde. Necmeddin Halil *şâh-ı şîr-çeng*'te olabileceğini söylemekle beraber, *şâh-ı şîr-ceng* şeklini tercih etmiştir. Fakat kanaatime göre, çeng'li şekil daha doğrudur. Çünkü *şîr-ceng* «aslan döğüşlü», *şîr-ceng* «aslan pençeli» mânasına gelmektedir. Her ikisi de farsça mürekkep sıfat (vasf-ı terkidî) olan bu kelimelerden çeng'lisi mânaca daha uygun olduğu gibi, Farsçada da çok kullanılmakta, vasf-ı terkidî olmak bakımından da daha menus ve isabetli bulunmaktadır. *şîr-çeng* mürekkep sıfatının Farsçada kullanılışı hakkında Şadi-i Şirâzi'den şu misâli verebiliriz:

اکر پیل زوری و کر شیر چنگ
بندیک من صلح بہتر کہ چنگ

[Eğer fil kuvvetli ve aslan pençeli olsan da, benim yanımda barış, cengten iyidir].

Sadeddin Nüzhet neşri ile ikinci fark, انگوروس (ungurus) kelimesinin okunuşundadır. Umumiyetle «Macar» ve pek az olarak «Macaristan» mânalarına kullanılan bu kelime eski ve yeni eserlerde muhtelif şekillerde tesbit edilmiştir. Engerus, engürus, üngürüs, öngurus okunan kelimenin Âşıkpaşa-zâde tarihinde olduğu gibi -z'li şekli de mevcuttur. Son zamanlarda çıkan bâzı eserlerde *ungurus* şeklinde okunduğu görülmektedir.²

Metnimizde geçen bu kelime, aynı metnin neşri edildiği başka eserlerde çeşitli şekilde okunmuştur. Fuad Köprülü *engürüs*, Sadeddin Nüzhet *engürüs*, Necmeddin Halil *engerus* suretinde kayd etmişlerdir.³

Bu kelimenin mâna ve okunuşu hakkında T. Halasi Kun'un «Avrupadaki Osmanlı yer adları» başlıklı değerli yazısında etraflı bilgi

² Msl. bk. Faik Reşid Unat - Mehmet Köymen, *Kitâbi Cihannümâ*, Ankara, 1949; Halil İnalık - M. Oğuz, *Yeni bulunmuş bir «Gazavât-ı Sultan Murâd»*: DTCFD, VII, s. 481 - 495.

³ Bk. Fuad Köprülü, *Eski şairlerimiz - Divân Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul, 1934, s. 283; Sadeddin Nüzhet, *Bakî Divânı*, İstanbul, 1935, s. 75; Necmeddin Halil, *İzahlı divân şiiri antolojisi*, İstanbul 1940, s. 172.

verilmiştir.⁴ Halası Kun, bu kelimenin «Macar» mânasına Lâtince «*hungaris*» kelimesinden geldiği ve *ungurus* okunması gerektiği neticesine varmıştır. Bu açıklamaya ve sonuca iştirâk edebiliriz.

Bununla beraber, K. Grönbech'in kelimenin gelişmesi için yaptığı on oguz > on ogur > ongur açıklaması göz önünde tutulursa, o ile *ongurus* şeklinde okumak ta düşünülebilir. Ayrıca, Halası Kun'un kelimeyi *uᅅgurus* şeklinde sağır kef'li okuyuşuna da itiraz etmek gerekir. Çünkü انكررس ancak *ungurus* yahut *unᅅurus* şeklinde okunabilir, *uᅅgurus* veya *uᅅgurus* şeklinde okunması mümkün değildir. Esasen XIV. asırdan sonra Eski Osmanlıca metinlerde nasal n (ᅅ) ك harfleriyle değil, sadece ك harfiyle yazılmıştır. Bu duruma göre Halası Kun'un *uᅅgurus* okuması yanlıştır. Kelime ya *ungurus* ya da *ongurus* şeklinde okunmalıdır. Metnimizde kelime *ungurus* olarak tesbit edilmiştir.

M E T İ N

Mersiye-i Hazret-i Süleymân Hân aleyhi'r-rahmetü ve'l-ᅅufrân

Mef'ûlü fâilâtü mefâilü fâilün

I

- 1 *Ey pây-bend-i dâm-geh-i kayd-ı nâm ü neng
tâ key hevâ-yı meᅅgale-i dehr-i bî-direng*
- 2 *Añ ol günü ki âhîr olup nev-behâr-ı ömr
berg-i hazâna dönse gerek rûy-i lâle-reng*
- 3 *Âhîr mekânüñ olsa gerek cür'a gibi hâk
devrân elinden irse gerek câm-ı ayşe seng*
- 4 *İnsân odur ki âyine-veş kalbi sâf ola
Sîneñde neyler âdem iseñ kîne-i peleng*
- 5 *İbret gözinde niceye-dek gaflet uyᅅusı
yetmez mi saña vâki'a-i Şâh-ı şîr-çeng*
- 6 *Ol şeh-süvâr-ı mülk-i sa'âdet ki rahşına
cevlân deminde arsa-i âlem gelürdi teng*

⁴ Bk. Türk Tarih Kurumu - Türk Dil Kurumu, *Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar* (Fuad Köprülü'nün 60. doğum yılı dolayısıyla), I, Ankara 1950, s. 97-104.

- 7 Baş' egdi âb-ı tığına küffâr-ı Ungurus
şemşîri geöherini pesend eyledi Freng
- 8 Yüz yire koydı lûtf ile gül-berg-i ter gibi
sandûka saldı hâzin-i devrân güher gibi

II

- 9 Hakkâ ki zîb ü ziynet-i ikbâl ü câh idi
Şâh-ı Skender-efser ü Dârâ-sipâh idi
- 10 Gerdûn ayağı tozına eylerdi ser-fürû
Dünyâya hâk-i bârgehi secde-gâh idi
- 11 Kemter gedâyı az atâsı kılurdu bây
bir lutfı çok mürüvveti çok pâd-şâh idi
- 12 Hâk-i Cenâb-ı Hazret-i dergâh-ı devleti
fazl u belâgat ehline ümmîd-gâh idi
- 13 Hük-m-i kazâya virdi rızâyı egerçi kim
Şâh-i kazâ-tüvân ü kader-dest-gâh idi
- 14 Gerdûn-ı dâna zâr ü zebûn oldı sanmañuz
maksûdı terk-i câh ile kurb-i ilâh idi
- 15 Cân ü cihânı gözlerümüz görmese nola
rûşen cemâli âleme hurşîd ü mâh idi
- 16 Hurşîde baksa gözleri halkuñ dola gelür
zîrâ görünce hâtıra ol meh-likâ gelür

METNİN BUGÜNKÜ DİLE ÇEVİRİLMESİ

I

1. Ey şöhret ve utanma kaydının tuzağına yakalanmış olan kimse! Bu kararsız dünyanın işleriyle uğraşmak arzusu ne zamana kadar sürecek?
2. Ömrün ilk baharının sona erip lâle renkli yüzünün sonbahar yaprağına döneceği günü düşün!
3. Kadehin dibinde kalan son yudum gibi senin de son mekânın toprak olacak ve devranın elinden zevk içinde geçen hayat kadehine taş gelecektir.
4. İnsan, kalbi ayna gibi saf olan kimsedir. Eğer insansan göğsünde kaplan kini ne arıyor?

5. İbret gözünde gaflet uykusu ne zamana kadar devam edecek ? Uyanman için, aslan pençeli padişahın başına gelen hâl yetmez mi ?
6. Saadet ülkesinin o ünlü binicisinin atına, dolaştığı zaman, dünya meydanı dar gelirdi.
7. Macar kâfirleri kılıcının suyuna baş eğdiler, Frenkler kılıcının cevherini takdir ettiler.
8. Taze bir gül yaprağı gibi, lûtf ile yüzünü yere koydu, devran denilen hazinedar bir mücevher gibi onu sandığa kapadı.

II

9. Doğrusu ikbâl ve devletin süsü, bezeği idi. İskender taclı ve Dârâ askerli bir hükümdâr idi.
10. Felek ayağının tozuna baş eğdi. Otağının toprağı, dünyaya secde yeri idi.
11. Az bahşîşi, hiç bir şeyi olmayan fakiri zengin ederd. Bir lûtfu ve insaniyeti çok pâdişâh idi.
12. Devleti eşîğinin toprağı fazilet ve belâgat sahiplerinin ümit yeri idi.
13. Her nekadar kazâ gibi güçlü ve kader gibi kuvvetli bir şah idiyse de, kazâ'nın hükmüne rıza gösterdi.
14. Alçak felek karşısında zayıf ve kuvvetsiz kaldı sanmayınız. İsteği mevki'i bırakarak Tanrıya yakınlaşma idi.
15. Gözlerimiz canı ve cihanı görmezse ne var. Onun aydın yüzü âleme ay ve güneş idi.
16. Güneşe bakınca halkın gözü dolar. Çünkü, Güneşi görünce hatıra o ay yüzlü gelir.

AÇIKLAMALAR

Metnin dil bakımından izahına önce fonetik hususiyetlerini göstermekle başlıyorum. Bunun ardından morfoloji, ve sentaks meseleleri üzerinde duracağım. Ayrıca lûgat bakımından da bâzı noktalara temas edeceğim. Her kelimenin birer birer ele alınıp incelenmesine elbette lüzum yoktur. Ehemmiyetli ve karakteristik meseleleri izah etmek suretiyle bir seçim yapmağa ihtiyaç vardır.

Fonetik hususiyetler

1. i/e meselesi

Bugün bâzı kelimelerde e şeklinde telâffuz ettiğimiz ses metnimizde i şeklindedir:

devrân elinden *ir*se gerek 3

yüz *yire* koydı 8

hükm-i kazâya *vir*di rızâyı 13

Bunun tamamiyle bir fonetik hâdise mi, yoksa aynı zamanda bir imlâ meselesi mi olduğunu kat'î surette tesbit etmeğe imkân yoktur. Esasen $e > i$, $i < e$, $e > é$, $i > é$, $é > e$ değişimleri meselesi iyice aydınlanmış değildir. Metinlerdeki durumu herhangi bir normalleştirmeğe gitmeden olduğu gibi tesbit, bugün için en elverişli yoldur. Metnimizde ve Eski Osmanlıcada *i* şeklinde yazılmış olan bu kelimeler, bugün *e* sesi taşımaktadır. Bu kelimelerin imlâsı, arap harflerini bırakmaya kadar klişeleşmiş şekilde devam etmiştir.

2. Kontraksiyon (Sandhi)

Metnimizde kontraksiyon için klişeleşmiş örnekler vardır. $ne + eyler > n'eyler$ (sinende *neyler* âdem isen kîne-i peleng 5) ve $ne + ola > n'ola$ (gözlerimiz görmese *nola* 15) gibi.

Bu sözler, Eski Osmanlıcada da mevcut idi, bugün de bilhassa *neyler* kullanılmaktadır.

3. $ğ < k$

Eski Osmanlıca metinlerde olduğu gibi uyku, uyku şeklinde: gaflet *uyhusı* 5. Yâni ikinci hece başındaki $k, ğ$ olmuştur. Kelime bugün uyku şeklinde kullanılıyor.

4. Muzari eki *-ur* aslı şeklini muhafaza etmektedir, *-ır* şekline girmemiştir, *gelürdi* 6, *gelür* 16. Ek Eski Türkçe ve Eski Osmanlıcada da aynı şekildedir ve imlâsı lâtin harflerinin kabûlüne kadar *-ur* şeklinde devam etmiştir. Bugün yuvarlaklık - düzlük bakımından vokal âhengine uyarak, *-ır* ve *-ir* şekillerini almıştır.

5. Metnimizde, aruz vezni dolayısıyla türkçe kelimelerde bâzan vokallerin uzatıldığı görülmektedir.

an ol günü 2 cür'a gibi 3, niceye-dek 5, yetmez mi sana 5, baş eğdi 7, yiz yire koydı 8, ayağı tozına 10, az atâsı 11, dola gelür 16

6. Vokallerde yuvarlaklık

Atıf gerundiumu *-up'* taki vokal de yuvarlaktır. Arap harflerini bıraktığımız tarihe kadar değişmeden devam eden ek, bugün yuvarlaklık-düzlük bakımından fiil kökünün vokaline uymuştur; *-ıp -ip* şekilleri görülmektedir.

Eski Osmanlıcada genitif ekinde, iyelik ekinde, emir ekinde ve diğer eklerin vokallerinde görülen yuvarlaklık XVI. yüzyılda da devam etmektedir. Böylece, metnimizde, *mekânun* 3 kelimesindeki iyelik ekinin vokali ile, *gelürdi* 6, *kılurdi* 11, *gelür* 16 kelimelerindeki muzari ekinin ve *sanmañuz* 14 kelimesindeki emir ekinin vokalleri yuvaraktır. XVI. yüzyıla ait başka bir metinde, Ali Nihad Tarlan tarafından neşredilen Hayali Beğ Divanında da bu ekler, Eski Osmanlıcada olduğu gibi yuvarlak vokalli gösterilmiştir.

Morfolojik hususiyetler

Metinde geçen morfolojik hususiyetlerin bellibaşlıları şunlardır:

1. *ey*

Çağırma için kullanılan edatlardandır. Eski Osmanlıcada *iy* şeklinde idi. Bu şekli izah etmeden önce, Türkçede kullanılan çağırma edatlarını topluca gözden geçirmek faydalı olacaktır. Eski Türkçede hitap edatı *a* idi ve kelime sonunda kullanılıyordu. Vokalle biten kelimelerde araya *y* yardımcı sesi geliyordu: oğluma + *a*, teñri + *y* + *a* gibi. Bu şekilde kelime sonundaki çağırma edatını Osmanlıcada da tesbit ediyoruz. Fakat Osmanlıcadaki şekil, Farsçadan geçmiştir. Yalnız yabancı kelimelerin sonuna gelmektedir ve vokal uzundur. Yârâ, şâhâ, husrevâ, dilberâ, sâkiyâ, Nedîmâ, Bâkiyâ v. s. gibi: Bugünkü Türkçemizde de kelime sonunda *-a* nidası kullanılmaktadır, fakat mahiyet itibariyle başkadır. Fiillerin sonuna gelerek onların mânasını kuvvetlendirmektedir:

anladın *a!*, olur *a!*, satar *a!* gibi.

Temenni-şart sigasının 2. şahsı sonuna gelirse, ifade emir sigası mahiyetini alır. Nida ise vokal âhengi kanununa uyar, ince vokalli hecelerden sonra *e* olur:

okusanız *a!* gelsen *e!* gibi.

Temenni - şartın 3 üncü şahsına gelirse *-ya* şeklini alır (kendinden önce vokal olduğu için):

yazsa *ya!* söylese *ya!*

Eski Türkçede, çağırma edatı umumiyetle kelime sonunda *-a* olmakla beraber, bilhassa son devir metinlerinde kelime başında *ay*, *ey* nidalarının kullanıldığı da görülmektedir:

ay kim sen (Oğuz Kağan destanı), «*ey* sen kimsin», *ey* moğoçlar (U. I.) «*ey* sihirbazlar».

Eski Osmanlıca metinlerde ise nida edatı olarak *iy* ve bunun kısa şekli olan *i* kelimeleri bulunmaktadır, *iy* kelimesi Farsça ile müşterektir. Farsçada hitap edatı olarak kelime sonunda uzun -â, kelime başında *iy* ve *ey*, *eyâ* şekilleri mevcuttur. Bu dört şekil de Osmanlıcada aynen kullanılmıştır. Eski Türkçedeki *ay* şekli ile Farsçanın *ey* şekli arasındaki yakınlık, bu dilden geçen sözün kuvvetle yerleşmesine sebep olmuştur. Eski Osmanlıcada kullanılan *iy* nidasının, Farsça ile münasebeti hakkında şüphe bırakmayan bir delil de edatın ve ile birleşmiş şekli olan *v'iy* kelimesinin de mevcudiyetidir. Ayrıca ki ile birleşmiş şekli *k'iy'e* de tesadüf edilmektedir.

Bâzı araştırmacılar Eski Osmanlıcadaki *iy* nidasını *y'siz* olarak *i* (yahut kapalı é) şeklinde okumak taraftarıdır. Hoca Dehhanî, Şeyyad Hamza, Çarhname ve Sultan Veled üzerinde yapılan araştırmalarda nida *e* olarak tesbit edilmiştir. Edatın, aruz vezni icabı kısaltılmış şekli olan *i*'nin mevcudiyeti ve Türkçede bâzan kelime başında *a* nidasının kullanılmış olması, böyle bir tesbite âmil olmuştur denilebilir. Fakat bu iki nokta da kabili itirazdır ve kuvvetli delil teşkil etmemektedir. Çünkü, önce şunu belirtmek lâzımdır ki, nidanın normal şekli *iy*'dir. Umumiyetle bu şekilde kullanılmaktadır. Hareke işaretlerine ve veznin zaruretine göre *y*'li okumak icab etmektedir; *y'siz* şekil *'i*, ancak aruz vezni icabı, kısa (açık) bir heceye ihtiyaç olduğu zaman kullanılmaktadır; msl. Dehhanî'nin «gül vaslı dilersen kö bu feryâdı *i* bülbül» mısra'ında edatın *y'siz* (*i* şeklinde) okunması doğrudur. Fakat Çarhnâme'nin «gözün aç gaflet içre yatma e döst» mısra'ında edatın *e* şeklinde okunması, mısra'ın veznini bozmuştur. Muhakkak sonu *y*'li okunmalıdır (*ey* veya *iy* şeklinde). Kelime başında *a* edatının kullanılmasına gelince, bu kullanım normal bir çağırma edatı mahiyetinde değildir. Ton bakımından bir hayli fark vardır. Bu nida, *a* iki gözüm! misâlinde olduğu gibi bâzan *sevgi ve muhabbet*; *a* kardeş! bu da yapılır mı? misâlindeki gibi *sitem ve serzeniş*; *a* herif! nedir bu ettiğin? misâlindeki gibi *öfke, darılış* ifade etmektedir; ayrıca edat sabırsızlık, sinirleniş, merhamet ve teklifsizlik de bildirmektedir.

Netice olarak, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde (Eski Osmanlıcada) geçen çağırma edatının *iy* veya *ey* şeklinde *y*'li okunması gerektiği ileri sürülebilir. Farsçada da *iy* ve *ey* şeklinin bulunuşu, hareketinin bu suretle oluşu, aruz vezninin zarureti, *v'iy* mürekkep şeklinin mevcudiyeti, *y'siz* sadece «*i*» şeklinin pek az kullanılmış olması bu neticeyi kuvvetlendiren delillerdir. Sadece *i* (é) şeklinin mevcudiyeti, bu deliller karşısında imkânsızdır.

2. *sa + gerek*

Metnimizin morfolojik bakımdan en mühim hususiyetlerinden biri, istikbâl siygasını ifade etmek için, *-sa* şart eki ile *gerek* kelimesinden meydana gelen mürekkep bir şeklin kullanılmasıdır.

dönse gerek 2, olsa gerek 3, irse gerek 3

Daha önceki Eski Osmanlıca metinlerinde de tesadüf edilen ve XIX yüzyılda Cevdet Paşa tarihinde de geçen bu şekil hakkında izahat vermeden önce, Türkçede kullanılmış olan istikbal siygası şekillerini kısaca gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Eski Türkçede istikbâl ekleri *-ğay*, *-gey*; *-ğa*, *ge*; *-taçı*, *-teçi* (*-daçı*, *-deçi*); *-çı*, *-çi*, *-ça*, *-çe* idi. Bunlardan *-taçı* eki hem nihâî fiil hem partisip olarak kullanılıyordu. *-ğay*, *-gey*, *-ğa* *-ge* ekleri ve bunlardan *-ğ* ve *-g*'nin düşmesiyle meydana gelen ekler bugün de muhtelif şivelerde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu ekten inkişaf eden *-a* *-e* ile Eski Türkçede ve Batı Türkçesi dışındaki lehçelerde şimdiki zaman eki olarak kullanılan *-a*, *-e* birbirine karışmıştır. Fakat, Eski Anadolu Türkçesinde bu *-a*, *-e* şekli, istikbal için değil, iltizamî (optatif) için kullanılmıştır. Bâzı metinlerde bu ekin gelecek zaman mânası ifade ettiği de görülmektedir. Bu da gösteriyor ki Türkçede istikbâl eki sağlam bir ek değildir. Türkçenin en sağlam ekleri mazi ekleri ile muzari ekidir. İstikbal ve halihazır ekleri çok değişmiştir.

Eski Osmanlıcada istikbâl eki *-ısar* ve *-iser* idi: diyiserven, bulı-sarsın gibi. Bu ek Eski Türkçede mevcut olmadığı gibi, Çağatayca müstesna öbür şivelerde de yoktur. XV. asırdan sonra Osmanlıcada da kullanılmamıştır. Bugün kullandığımız *-acak*, *-ecek* eki nisbeten yenidir. XVI. asır metinlerinde, meselâ Bâkî'de ise istikbal, *-sa + gerek* mürekkep şekli ile anlatılmıştır. Bu şekil, *-ısar* ile *-acak* şekilleri arasındaki bir intikal devresini göstermektedir. *-acak*, *-ecek* eki Eski Osmanlıcada, istikbal partisipi olarak, pek az miktarda kullanılmıştır. msl. *diyeceğüm* kamu ilmüne ma'lûm HŞ 1660 (Şeyhi), *olacağıñ öñin soñın sanışam* HŞ 1465 (Şeyhi).

Eski Osmanlıcanın çok kullanılan istikbal partisipi *-ası*, *-esi*'dir, msl.

takdir iledir gerçi ki olmuş ve *olası* (Şeyh i Divanı)

örtürme kim dahı kapumuz yok sığınası (Şeyh i Divanı)

Bu ek Osmanlıcada «olması gereken, olması dilenen, arzu edilen» mânasına da kullanılmıştır. Misâlini Bâkî'den alalım:

Hoş geldi baña meyge denün âb ü havâsı

billâh güzel yerde yapılmış yıkıl^{ası}

Yıkılması burada «yıkılması gereken, yıkılması dilenen», mânasını ifade etmektedir.

-ası eki bugün Türkçemizde gereklilik mânasiyle ve beddua, küfür tabirleri olarak kullanılmaktadır, istikbâl mânasını-acak eline terk etmiştir :

Msl. kör olası, yok olası, sürünesi gibi.

-ası ekine -ce ilâve edilerek bir aşağılama mânası da verilmiştir :

kör olasıca, geberesice, parça parça olasıca gibi.

Eke datif eki -ya ilâve edilerek -cesine mânasına zarflar yapıyor : çıldırasıya sevmek, patlayasıya yemek gibi.

Bunlar, -cesine ekiyle olduğu gibi -acak ekiyle de ifade edilebilir. Yâni -ası ile, -acak eki arasında burada da münasebet vardır. Çıldırasıya sevmek yerine çıldıracak gibi sevmek de denilebilir.

Halk ağızlarında -ası ekine *gelmek* ilâve edilerek «arzusunda bulunmak» mânasına fiiller yapılmıştır :

Yiyesim geliyor, göresim geldi, bakasım geldi gibi ki, yemek arzum geliyor, görmek arzum geldi, bakmak arzum geldi mânalarına-dır. Bunlar İstanbul ağzında -acak eki ile yapılmaktadır; göreceğim geldi gibi.

Eski Türkçede (Uygurcada) kullanılan -taçı ekinin de böyle bir gereklilik fonksiyonu vardır. Msl. *nom, boşğut boşğundaçı tüzünler* «ders öğrenmesi gereken asiller» gibi.

-ası, ve -taçı ekleri böylece istikbâl mânası yanında bir de gereklilik ve arzu mânası taşırlarken, başka bir ek de, bunun ters istikame-tinde inkişaf ederek metnimizde görüldüğü gibi istikbâl mânası ifade etmektedir. *sa + gerek* mürekkep şekli Eski Osmanlıcada istikbâl mânasından çok, vücutî (gereklilik) mânası için kullanılmıştır. Zaten o devirde bugün kullanılan -*malı*, -*meli* vücutî siygası eki mevcut değildi. *sa + gerek* bugün de gereklilik mânasına kullanılmaktadır. Msl. gelmiş olsa gerek : gelmiş olmalı gibi.

sa + gerek için misaller :

1. Vücutî mânasına

Revândur başa câna hükmün iy şâh
Yirine *gitse gerek* hân yasağı (Şeyhi Divanı)

Uçmağ umanın kişi, gaflet uykusu terk *eylese gerek* (Yüz Hadis - Mustafa Darir)

2. İstikbâl mânasına

Tevbe vü zühd ü salâh ile bulımadum felâh
hâzır ol Şeyhî melâmet ihtiyâr *etsem gerek* (Şeyhi Divanı)

Yıldızlar yire *düşse gerek* ve yir gök birbirine *karışsa gerek*
(Tazarruât - Sinan Paşa)

Mahrûse-i Edirne'de Delikli Kaya nâm mevki'de bir kuyu kazup Tunca suyundan ol kuyuya su götürüp dolâb ile ol suyu çeküp Edirne şehrinin içine tevzi' idüp yer yer çeşmeler bünyâd *etse gerek idi*. (Sehi Tezkiresi).

Amerikanın netice-i ahvâlî inşâallâh bundan sonra zikr *olunsa gerektir* (Cevdet Paşa tarihi).

sa + gerek şeklinin istikbâl mânası ifade ettiği, bugüne kadar belirtilmemiştir. Ne Bergamalı Kadri, Cevdet Paşa, Hüseyin Cahid, Ahmed Cevad Emre, Tahsin Banguoğlu gibi gramercilerimizin eserlerinde, ne de Jaubert, Redhouse, Jean Deny, Grönbech, Janski, Resänen ve Kononov gibi yabancı bilginlerin gramerlerinde bu hususta bir kayıt vardır. Bu sa + gerek şeklinin gereklilik yanında istikbâl mânası da ifade ettiği ilk defa tarafımızdan gösterilmiş oluyor.

3. Metnimizde morfolojik hususiyetlerden biri de *-sa* ekinin «-dığı zaman, -ınca» mânasına kullanılmış olmasıdır. Hurşide *baksa* 16 «bakinca» gibi. Bu kullanış Eski Osmanlıca metinlerinde de görülmektedir.

pes bunı *işitse* Ebreke ant içti kim vara Ka'beyi yıka.
(Kasas-ı Enbiya - XIV asır)

Bugün şart ekinin böyle bir fonksiyonu yoktur. Jean Deny gramerinde *-sa* ekinin zaman ifade ettiği kayd edilmekle beraber, bu hususiyet Çağataycaya mahsusmuş gibi gösterilmiş, Osmanlıcada geçtiği bildirilmemiştir. Halbuki ek bu mânada, Osmanlıcada da kullanılmıştır. Deny'nin verdiği misâl şudur: Kalganığa nân toğrap itke birdi *irse* helâk boldı (kalanına ekmek doğrayıp ite verince, it öldü)

4. Metnimizde «-ince» gerundiumu, bugün olduğu gibi «-dığı zaman» mânasına kullanılmıştır: Zirâ *görince* hâtıra ol mehlika gelür 16. Halbuki Eski Osmanlıca metinlerde bilhassa XIV. asır metinlerinde «-inceye kadar» mânasına geçmektedir. Ancak bâzı XV. asır metinlerinde çok az olmak üzere «ince» mânasını veren misâller tesbit edilebilmektedir.

Dođranur idi arpa arpa teni

gözi görünce bir avuç samanı (Harnâme-Şeyhi)

«inceye kadar» mânasına misâller :

Tâlib-i Hak olaldan berü hiç *doynca* yemek yimedüm
ve *kanınca* su içmedüm (Müzekkin-nüfûs-Eşrefoğlu Rumî)

Dün gice subh *olınca* eşigini bekledüm (Hayâli)

Ekin bu şekilde kullanılışı Nâmık Kemâlde de görölmektedir :

Musırrım sâbitim tâ can *verince* halka hizmette

5. *emir eki -ñ*

2. Şahıs emir eki metnimizde Eski Osmanlıca metinlerinde göröldüğü gibi sadece *-ñ* şeklindedir, vokalsizdir: *sanmañuz* 14. Halbuki bugün ekin bünyesinde vokal bulunmaktadır : *sanma-y-ñ*.

Türkçede bâzı eklerin inkişafı bu vokaller bakımından çok dikkat çekici safhalar göstermektedir: *-p* gerundiumu aslında vokalsiz idi, sonları aradaki yardımcı vokal ekin bünyesine dahil sayılmıştır; eskiden vokalle biten köke doğrudan doğruya *-p* getiriliyordu : okı *-p*. Sonradan okı-y-up denmiştir.

Muzari eki *-ür,-ür'*de ise aksi yönden bir gelişme olmuştur. Yani ekin bünyesine dahil *-u-* yardımcı vokal gibi telâkki edilmiştir. Eskiden okı-y ur şekli mevcutken sonradan okı-r şekli ortaya çıkmıştır.

Emir 2. şahıs ekinde de vaziyet *-p* gerundiumunda olduğu gibidir, yardımcı vokal, ekin vokali gibi telâkki edilmiştir : gelüñ, sanmañuz, sanmayıñuz gibi.

6. *Genitif eksiz tayinli izafet*

Metnimizin hususiyetlerinden biri de izafetin tayinli, belirli olmasına rağmen genitif ekinin kullanılmamasıdır.

Malûm olduğu üzere Türkçede tayinli ve tayinsiz olmak üzere iki çeşit izafet vardır. Tayinsiz, belirsiz izafet genitif eksizdir ve umumiyetle cins bildirir : mektep kapısı gibi : Metnimizde bu çeşit izafet terkibi vardır : ibret *gözinde* 5 *gaflet uyhusı* 6. Bunun dışında birkaç izafet terkibi daha vardır ki, bunlar genitif eki almadıkları halde, tayinli bir mâna taşırlar : *şemşiri gevherini* 7 «şemşirinin gevherini», *ayağı tozına* 10 «ayağının tozına» demektir. Genitif ekinin eki kullanılmamasına sebep vezin icabıdır. Genitif eksiz tayinli izafet terkiplerine Eski Osmanlıca metinlerinde sık sık rastlanmaktadır.

Bâzı bilginler, meselâ K. Grönbeck, Eski Türkçe ve Osmanlıcada, akkuzatif ve genitif eklerinin bugünkü Türkçedeki kadar bol kullanıl-

madığını söylemektedirler.⁵ Bunun muhtelif sebepleri vardır. Kanaati-mizce bir sebep te metnimizde olduğu gibi vezin zaruretidir.

Ayrıca, Türkçede akkuzatif ve genitif hallerinin belirli ve belirsiz şekillere sahip olduğu da unutulmamalıdır, kitap okudum ile kitabı okudum misallerinde olduğu gibi sarîh ve gayri sarîh akkuzatif halleri arasında elbette bir fark vardır.

7. ol ve o

Metnimizde işaret sıfatı ve zamiri *ol* ve *o*'nun her iki şekli de görülmektedir, *ol* şekli daha fazladır, bu gün sadece *o* kullanılır: *ol* günü 2, *ol* şehsüvâr-ı mülk-i saâdet, 6 insan *odur* ki.

Leksikolojik ve semantik hususiyetler

1. hevâ

tâ key. *hevâ*-yı meşgale-i dehr-i bî-direng. Burada *hevâ* «arzu, meyil heves» mânasınadır.

Kelime arapçadır, elifi maksûre iledir هوا ayrıca هوى şeklinde de yazılır. Cem'i أهواء *ehvâ'* dir.

Kelime, «nesim (l'air), cev (atmosfer) bād, rüzgar» mânasına olan *hevâ* kelimesiyle karıştırılmamalıdır. Bu elif-i memdûde ve hemze ile هوا şeklindedir ve cem'i أهوية *ehviyye* dir.

Bugün her iki mânada da kullanılmaktadır. Fakat, son hece kısalmış ve ilk hecedeki e, a olmuştur: hava. Mamafih son devir şairlerinde bile kelimenin aslî telâffuz şekline tesadüf edilmektedir. Msl:

Kızıl *havâları* seyret ki akşam olmakta Ahmed Haşim

Denizlerden esen bu ince *havâ* saçlarıyla eğlensin Ahmed Haşim

Aldım Rakofça kırlarının hür *havâsını* Yahya Kemal

Bazı şairler, kelime üzerinde sanat yapıp her iki mânayı da kasd etmişlerdir. Nâîli'nin şu beytinde olduğu gibi: *Hevâ*-yı nefse uyup kûy-ı yâredek gideriz. Burada *hevâ* aslen «arzu, heves» mânasına kullanılmıştır. Fakat ayrıca hava, rüzgâr mânası da taşımaktadır. Bu hususu ikinci mısra şu suretle teyid etmektedir:

Nesîm-i subha refikiz bahâra-dek gideriz (leff ü neşr san'ati).

2. nice

Kelimesinin aslı *ne+çe* dir, asıl mânası «ne kadar, nasıl»dır.⁶ Miktar ve tarz bildiren zarf olarak kullanılır. Metnimizde zaman zarfı olarak kullanılmaktadır: *niceye-dek* 5 «ne zamana kadar» demektir. Kelimenin «nice bir» şekli de yine «nezamana kadar» mânasına Eski Osmanlıca metinlerinde bolca geçmektedir.

3. dest-gâh

⁵ K. Grönbech, *Der türkische Sprachbau I*, Kopenhagen 1938, s. 161-164, 202-206.

Bu farsça kelime fonetik değişikliğe uğrayarak bugün tezgâh şeklinde kullanılmaktadır. Kelimenin asıl mânası «kudret, kuvvet, iktidar»dır. Metnimizde de bu mânaya kullanılmıştır: kader-dest-gâh 13 (kader kuvvetli, kader gibi kuvveti).

Sentaks hususiyetleri

1. *Ki ve kim'li mürekkep cümleler*

Metnimizin en mühim sentaks özelliği, *ki* ve *kim* rabit edatı ve nisbet zamiri kullanılarak mürekkep cümleler yapılmasıdır. Bilindiği gibi *kim* türkçe, *ki* farsça bir edattır. Bu edatlarla yapılan cümleler esas itibariyle Türkçenin bünyesine uygun değildir. Fakat *kim* edatı ve relatif zamiri çok eski devirlerde de kullanılmıştır. Ahmed Temir'in Eski Türkçedeki konjonksiyonlar hakkında hazırladığı tezde *kim* kelimesinin kozal-final, rabit edatı ve relatif zamir olarak kullanıldığını muhtelif misallerle görmekteyiz.⁶

Metnimizde geçen *ki* kelimesi şu misallerde relatif zamir olarak kullanılmıştır: an ol günü *ki* 2, insan odur *ki* 3, ol şehsüvâr-ı mülk-i saâdet *ki* 6. Bu cümleler normal Türkçe sentaksına uymamaktadır. Normal söyleniş şu şekildedir:

Ömr ilk baharının sona ereceği *günü* an (düşün)

İnsan, kalbi ayna gibi saf olan kimsedir

Saadet ülkesinin o ünlü binicisinin adına dünya meydanı dar gelirdi

Bu cümlelerden 1. ve 3. üncüsünde *ki* relatif zamiri objekt (nesne, mef'ûlünbih) olarak kullanılmaktadır. «İnsan odur ki âyineveş kalbi sâf ola» cümlesinde ise, *ki* relatif zamirinin fonksiyonu sübjekt (fâil) olmaktadır. *kim* kelimesi metnimizde şu misalde ise rabit edatı (konjonksiyon) olarak geçmektedir:

hükm-i kazâya virdi rızâyı egerçi *kim* 13. Bu cümlenin normal sentaksa göre kuruluşunda *egerçi kim* «hernekadar, ise de» mânasına tekabül etmektedir: hernekadar kaza ve kader gibî kuvvetli ve iktidarlı bir şâh işe de, yine kader ve kazanın hükmüne rıza gösterdi».

2. *Tâ key* ile yapılan predikat eksiz cümle

Metnimizin sentaks bakımından hususiyetlerinden biri de ilk beytidir. Bu beyitteki cümlede fiil yoktur, predikat eki de kullanılmamıştır. Esasen içerisinde hiç türkçe kelime geçmediği için, beytin farsçadan farkı yoktur. Predikat *tâ key*'dir. Bunun türkçe karşılığı «ne zamana kadar»dır. Nitekim 5. beyitte «niceye dek» şeklinde geçmektedir.

Kanunî mersiyesinin ilk iki bendinin bellibaşlı dil hususiyetleri bunlardan ibarettir.

⁶ Die Konjunktion und Satzeinleitungen im Alt. Türkischen, Leiden 1956, s. 78-81.